

Janusz Łukaszyński

Uniwersytet Ekonomiczny we Wrocławiu

e-mail: janusz.lukaszyński@ue.wroc.pl

**POLSKIE KONCEPCJE WZAJEMNOŚCI.
WYBRANE PROBLEMY**

Streszczenie: Wzajemność to jedno z centralnych zagadnień wielu koncepcji wyjaśniających stosunki społeczne – począwszy od starożytnej zasady wzajemności (*do ut des* – „daję ci, abyś ty mi dał”), po współczesne teorie interakcjonizmu, teorię wymiany społecznej czy filozofię spotkania. Artykuł przedstawia wybrane problemy polskich koncepcji zasady wzajemności. Istnieją dwa rodzaje autorów. Pierwszy z nich zaprzecza wartości zasady wzajemności dla współczesnego życia społecznego (m.in. Zygmunt Bauman, Krzysztof Szewczyk). Drugi odwołuje się do praktycznych implikacji zasady wzajemności (m.in. Maria Flis).

Słowa kluczowe: wzajemność, złota reguła, norma wzajemności, zasada wzajemności, współdziałanie.

DOI: 10.15611/sie.2014.2.06

Klasyczna formuła zasady wzajemności, którą wyraża zdanie: *do ut des* („daję ci, abyś ty mi dał”), jest jednym z najstarszych regulatorów życia społecznego. Początkowo zasada ta wiązała ofiarnika i bóstwo, któremu składana była ofiara¹. Już Hezjod wspomina o niej w swoim eposie kosmogonicznym o powstaniu świata i pochodzeniu bogów², gdy pisze o Euforionie (zwanym „uskrzydłym synem pośmiertnych cieniów Achillea i Heleny”³), którego Zeus kochał bez wzajemności.

We współczesnej literaturze pojęcie „wzajemność”⁴ występuje w wielu dyscyplinach naukowych. Wzajemność to jeden z centralnych problemów interakcjonizmu, teorii wymiany społecznej⁵ i filozofii spotkania⁶. Jest centralną kategorią

¹ Por. www.wikipedia.org/wiki/Zasada_wzajemności [dostęp: 18.05.2014].

² Hezjod, *Prace i dnie*, tłum. W. Steffen, Zakłady Naukowe im. Ossolińskich, Wrocław 1952.

³ Por. W. Kopaliński, *Słownik mitów i tradycji kultury*, PWN, Warszawa 1988.

⁴ Szersze omówienie pojęcia „wzajemność” można znaleźć m.in. w artykule J. Łukaszyńskiego pt. *Zasada wzajemności. Wybrane problemy*, „Nauki Społeczne”, Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu, w druku.

⁵ *Współczesne teorie wymiany społecznej. Zbiór tekstów*, red. M. Kempny, J. Szmatka, PWN, Warszawa 1992.

⁶ Por. J. Łukaszyński, *Inkontrologiczna koncepcja wzajemności*, „Nauki Społeczne”, Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu, Wrocław 2013, nr 1, s. 112-131.

m.in. w *Szkicu o darze...* Marcela Maussa⁷, *Normie wzajemności* Alvina W. Gouldnera⁸ czy *Antropologii strukturalnej* Clauda Lévi-Straussa⁹.

Dla interpretacji zasady wzajemności kluczowe znaczenie ma praca Bronisława Malinowskiego pt. *Zwyczaj i zbrodnia w społeczeństwie dzikich*¹⁰. W pracy tej pojawia się wspomniane wyżej klasyczne sformułowanie zasady wzajemności: *do ut des* („daję ci, abyś ty mi dał”), któremu Bronisław Malinowski przypisuje własną interpretację teoretyczną. Istnieją wprawdzie i tacy autorzy, którzy za właściwego twórcę teoretycznych podstaw zasady wzajemności uważają Piotra Kropotkina¹¹. Niemniej jednak to właśnie w nawiązaniu m.in. do poglądów Bronisława Malinowskiego rozwinęli swoje koncepcje wzajemności najwybitniejsi współcześni myśliciele z kręgu teorii wymiany społecznej: Claude Lévi-Strauss i Alvin W. Gouldner. B. Malinowski nie jest jedynym polskim myślicielem podejmującym zagadnienie wzajemności i o tym traktuje niniejszy artykuł.

Ocena zasady wzajemności nie jest jednoznaczna. Jedni myśliciele (np. Marcel Hénaff¹²) podają w wątpliwość jej aktualność, inni natomiast (np. Serge-Christopher Kolm) dostrzegają, że jest ona nadal istotnym elementem życia społecznego i ekonomicznego. Zdaniem Kolma, wzajemność i altruizm odgrywają ważną rolę nie tylko w małych grupach, takich jak np. rodzina, nie tylko w skali mikroekonomicznych zachowań ludzi, lecz także na płaszczyźnie makroekonomicznej¹³.

Problem znaczenia zasady wzajemności w skali makroekonomicznej na gruncie polskim podjął m.in. Kazimierz W. Frieske, gdy stawiał następujące pytanie: co reguluje lepiej rynek pracy – prawo czy zasada wzajemności?¹⁴ Joanna Bierówka prezentuje z kolei znaczenie zasady wzajemności w społeczeństwie informatycznym¹⁵. Wśród polskich myślicieli znajdują się tacy, którzy podobnie jak Marcel Hénaff dostrzegają zanik znaczenia zasady wzajemności (m.in. Zygmunt Bauman, Krzysz-

⁷ M. Mauss, *Szkic o darze. Formy i podstawa wymiany w społeczeństwach archaicznych*, [w:] *Socjologia i antropologia*, tłum. K. Król, K. Pomian, J. Szacki, PWN, Warszawa 1973.

⁸ Por. A.W. Gouldner, *Norma wzajemności. Preliminaria*, [w:] *Współczesne teorie wymiany społecznej. Zbiór tekstów*, red. M. Kempny, J. Szmatka, PWN, Warszawa 1992.

⁹ C. Lévi-Strauss, *Antropologia strukturalna*, tłum. K. Pomian, PIW, Warszawa 1970. Por. także C. Lévi-Strauss, *Zasada wzajemności*, [w:] *Współczesne teorie wymiany społecznej...*

¹⁰ B. Malinowski, *Zwyczaj i zbrodnia w społeczeństwie dzikich*, [w:] *Szkice z teorii kultury*, Książka i Wiedza, Warszawa 1958. Szerzej na temat koncepcji wzajemności B. Malinowskiego m.in. w: J. Łukaszyński, *Trzy koncepcje wzajemności*, „Nauki Społeczne”, Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu, Wrocław 2012, nr 2, s. 134-148.

¹¹ Por. T. Witkowski, *Psychomanipulacje*, Unus, Wałbrzych 2000, s. 187.

¹² M. Hénaff, *Le prix de la vérité. Le don, l'argent, la philosophie*, Le Seuil, Paris 2002.

¹³ S.-Ch. Kolm, *Reciprocity. An Economics of Social Relations*, Ecole des Hautes en Sciences Sociale, Paris 2008.

¹⁴ K.W. Frieske, *Zasada wzajemności; istotne przesłanki deregulacji rynku pracy*, [w:] *Deregulacja polskiego rynku pracy*, red. K.W. Frieske, IPiSS, Warszawa 2003.

¹⁵ J. Bierówka, *Zasada wzajemności w społeczeństwie informacyjnym*, Krakowskie Towarzystwo Edukacyjne – Oficyna Wydawnicza AFM, Kraków 2009.

tof Szewczyk¹⁶). Z drugiej strony, istnieje wielu zwolenników tej zasady (np. Maria Flis¹⁷).

Jak już wspomniano, zagadnienie zasady wzajemności podejmuje Bronisław Malinowski, ale także wielu innych wybitnych myślicieli polskich, a każdy z nich wyraża swoje stanowisko z innych pozycji metodologicznych i aksjologicznych¹⁸. Należą do nich m.in. Kazimierz Twardowski, Leon Chwistek¹⁹, Tadeusz Czeżowski²⁰, Kazimierz Ajdukiewicz²¹, Władysław Witwicki, Tadeusz Kotarbiński, Jan Paweł II, Józef Tischner, Andrzej Nowicki, Maria Ossowska, Ludmiła Żuk-Łapińska.

Kazimierz Twardowski, wymieniając zachowania poprawne, dopuszczalne i szlachetne, przypisuje im zasady mieszczące się w zakresie możliwych interpretacji zasady wzajemności: „czego nie chcesz, by czyniono tobie, tego nie czyn innym”, „czego chcesz, by czyniono tobie, to czyn drugiemu”, „kochaj bliźniego swego jak siebie samego”²². Przy czym Kazimierz Twardowski jest zwolennikiem zarówno altruizmu, jak i życzliwości powszechnej. Z kolei Władysław Witwicki jest zwolennikiem zasady wzajemności rozumianej jako równa miara. Podobnie jak wielu innych polskich myślicieli²³, chociażby Leon Chwistek, który stwierdza: „w wypadkach identycznych należy postępować tak samo”²⁴. Tadeusz Czeżowski ujmuje ją w następujący sposób: zasada równej miary nakazuje stawiać na równi dobro własne i cudze, przeciwne jej zasady dopuszczają uprzywilejowanie dobra własnego lub jednostki – egoizm indywidualistyczny, bądź uprzywilejowanie dobra elitarnej grupy – egoizm grupowy, bądź też uprzywilejowanie dobra większości – utylitaryzm²⁵. Kazimierz Ajdukiewicz precyzuje, że zgodnie z zasadą równej miary „ilekroć prawdziwe jest zdanie przyznające jakiemuś po imieniu i nazwisku wymienionemu osobnikowi X pewne uprawnienie, tylekroć prawdziwą musi być jakaś zasada ogólna przyznająca to uprawnienie każdej osobie posiadającej pewną własność, którą wprawdzie osobnik X posiada, ale która ani nie polega na tym, że się jest właśnie

¹⁶ K. Szewczyk, *Kodeksy i bioetyka*, [w:] „Diametros”, Internetowy Serwis Filozoficzny, <http://www.iphils.uj.edu.pl>

¹⁷ A. Matysiak, *Źródła kapitału społecznego*, Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej we Wrocławiu, Wrocław 1999. Por. też M. Flis, *Obdarowując innych dbamy również o siebie*, [w:] I. Redlińska, *Rozmowa z Maria Flis*, www.rp.pl, 22.12.2007.

¹⁸ L. Żuk-Łapińska, *Złota reguła, jej znaczenie i rola w systemach etycznych i potocznych rozważaniach moralnych*, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej, Rzeszów 1997, s. 33.

¹⁹ L. Chwistek, *Pisma filozoficzne i logiczne*, PWN, Warszawa 1961, s. 145.

²⁰ T. Czeżowski, *Filozofia na rozdwoju. Analizy metodologiczne*, PWN, Warszawa 1965, s. 173.

²¹ K. Ajdukiewicz, *Zarys logiki*, Państwowe Zakłady Wydawnictw Szkolnych, Warszawa 1960, s. 372.

²² K. Twardowski, *Wybrane pisma filozoficzne*, PWN, Warszawa 1965, s. 197; tenże, *O zadaniach etyki naukowej. Wykładów z etyki część III*, „Etyka” 1971, nr 9, s. 143.

²³ L. Żuk-Łapińska, *Złota reguła...*, s. 33.

²⁴ L. Chwistek, wyd. cyt., s. 145.

²⁵ T. Czeżowski, wyd. cyt., s. 173.

panem X, ani też nie jest żadną taką własnością, co do której dałoby się *a priori*, samymi tylko środkami logicznymi, wykazać, że pan X Y własność tę posiada²⁶.

W polskiej literaturze istnieją różne ujęcia zasady wzajemności, którą interpretuje się jako zasadę równej miary, jako zasadę symetrii zachowań się ludzi²⁷ (symetrii roszczeń i powinności), jako zasadę wymiany społecznej²⁸, jako zasadę pomocy wzajemnej²⁹, jako zasadę ustalającą warunki obowiązywania norm³⁰, jako jedną z podstawowych zasad filozofii spotkania³¹.

Zasada wzajemności znajduje się wśród tak odległych od siebie zbiorów zasad, jak zbiór zasad manipulacyjnych³² i zbiór niezwykłych zasad osobowego komunikowania. Jest dla niej miejsce wśród zasad etyki globalnej³³ i wśród metodologicznych zasad analizy funkcjonalnej prostej³⁴. Fizycy, opisując zachowanie się prądów elektrycznych w obwodach oczkowych, odwołują się do zasady wzajemności. Odwołują się do niej twórcy koncepcji współdziałania na gruncie prakseologii Tadeusza Kotarbińskiego czy koncepcji współdziałania Henryka Czarniawskiego³⁵.

Istnieje wiele koncepcji współdziałania³⁶. Pojęcie „współdziałania” można sytuować w kontekście pojęcia „interakcja”. Tak czyni Ireneusz Krzemiński. „Interakcja” oznacza dla niego wzajemną reakcję czy wzajemne reagowanie, wzajemne działanie na siebie, współ-reakcję, w każdym razie coś wzajemnego, współoddziałyującego. Za tymi stwierdzeniami kryje się założenie, że w doświadczeniu człowieka istnieje taka sfera, która realnie mieści się między poszczególnymi jednostkami. Przestrzeń między mną a drugim, między tymi a tamtymi ludźmi nie jest pustą przestrzenią fizyczną, wypełnia ją współoddziaływanie³⁷, międzyoddziaływanie, współ-

²⁶ K. Ajdukiewicz, wyd. cyt., s. 372.

²⁷ D. Doliński, *Hiperuległość*, [w:] M. Lewicka, J. Grzelak, *Jednostka i społeczeństwo*, Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Gdańsk 2002, s. 112. Nie jest to jedyny sposób rozumienia zasady wzajemności (por. m.in.: J. Łukaszyński, *Trzy koncepcje wzajemności...*).

²⁸ Por. *Współczesne teorie wymiany społecznej...*

²⁹ T. Kotarbiński, *Abecadło praktyczności*, [w:] tenże, *Dziela wszystkie. Prakseologia, część druga*, Ossolineum, Wrocław 2003.

³⁰ M. Ossowska, *Normy moralne*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2000; M. Ossowska, *Podstawy nauki o moralności*, De Agostini Polska, Altaya Polska, Warszawa 2003.

³¹ Por. J. Łukaszyński, *Trzy koncepcje wzajemności...*

³² R. Cialdini, *Wywieranie wpływu na ludzi. Teoria i praktyka*, tłum. B. Wojciszke, Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Gdańsk 1996.

³³ J. Sekuła, *U podstaw etyczności jednoczącej*, [w:] *Idea etyczności globalnej*, red. J. Sekuła, Sekulum, Siedlce 1999, s. 263-264.

³⁴ P. Sztompka, *Metoda funkcjonalna w socjologii i antropologii społecznej. Studium analityczne*, Ossolineum, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1972, PAN – Oddział w Krakowie, Prace Komisji Socjologicznej nr 21.

³⁵ H. Czarniawski, *Współdziałanie potrzebą czasu*, Norbertinum, Lublin 2002.

³⁶ Por. T. Buksiński, *Racjonalność współdziałań: szkice z filozofii polityki*, Wydawnictwo Naukowe Instytutu Filozofii UAM, 1996.

³⁷ I. Krzemiński, *Co się dzieje między ludźmi*, Wydawnictwo Naukowe i Literackie „Open”, Jacek Santorski i S-ka, Bielsko Biała b.r.w., s. 9-10.

działanie, które dotyczy relacji między zjawiskami dającymi się opisać za pomocą takich kategorii, jak „jednostka”, „społeczeństwo”, „wzajemne oddziaływanie”³⁸.

Tadeusz Kotarbiński twierdził, że „wtedy dopiero dwie osoby ze sobą współdziałają, kiedy sobie umyślnie pomagają lub przeszkadzają. W pierwszym przypadku mówimy o współdziałaniu pozytywnym (lub kooperacji pozytywnej), w drugim – o współdziałaniu negatywnym (lub kooperacji negatywnej)”³⁹. Z jednej strony kooperacja pozytywna koresponduje z takim rozumieniem, które relatywizuje wzajemność do wielostronnych relacji, w których „działalność jednej strony, zmierzająca do pewnego (samego w sobie) celu, wywołuje i wspiera działania innej strony, zmierzające do tego samego celu; tak, że wszystkie strony są aktywne i pasywne, i w których wszelkie ograniczenia są komplementarne, w tym sensie, że są one istotne dla działania grupy, jako całości i że wszystkie ograniczenia dają uczestnikom przekonanie o równości”⁴⁰. Z drugiej strony, ujęciu temu przeczy kooperacja negatywna, z którą mamy do czynienia „wtedy, gdy jedna ze stron dąży do celu niezgodnego z celem strony drugiej, a obie strony wiedzą o tym i usiłują sobie wzajemnie przeszkadzać w dążeniach do tych niezgodnych celów”⁴¹.

Walka jako taka „nie jest z natury swej czymś niegodziwym, nie jest nawet z natury swej czymś, co by wymagało wrogości uczuć. Dopiero, jeżeli wchodzi w grę określone cele (np. chęć pozbawienia kogoś dóbr potrzebnych do życia) albo określone narzędzia, środki, metody (np. zadawanie ran, kaleczenie, zabijanie) – walka nabiera cech tragicznych. Ale rozumiana w całej ogólności obejmuje wszak rozmaite gry, w rodzaju piłki nożnej lub szachów, gier karcianych czy zawodów sportowych. A wreszcie – co bodaj najciekawsze – prawdą jest, że kooperacja negatywna wchodzi częstokroć w skład kooperacji pozytywnej, jako składnik jej procedury. Czymże bowiem jest na przykład nauczanie takiego czy innego fachu, jeżeli nie systematycznym robieniem uczniowi określonych trudności i zwiększaniem w ten sposób jego wprawy?”⁴².

Problem relacji między walką prowadzoną podczas gier a moralnością podejmował m.in. Jacek Hołówka⁴³. Na gruncie etyki – zauważa Hołówka – „teoria gier ujawniła zagadkowy i niepokojący związek między możliwością narzucania swojej woli innym a poczuciem moralnym. Narzucanie swej woli to w krańcowym przypadku łamanie prawa, przemoc, podbój, znęcanie się nad bezbronnymi itd., czyli zachowania wywołujące moralne potępienie”. Związek ten jest dwustronny. Zwycięstwa odnoszone wbrew poczuciu moralnemu są kosztowne i potencjalnie nie-

³⁸ Tamże, s. 198.

³⁹ T. Kotarbiński, wyd. cyt., s. 17.

⁴⁰ E. de Vries, *Essays on reciprocity*, The Hague-Paris 1968, s. 3, cyt. za: L. Żuk-Łapińska, *Złota reguła...*, s. 67-68.

⁴¹ T. Kotarbiński, wyd. cyt., s. 19. Pojęcie „kooperacji negatywnej” kwestionował m.in. Henryk Czarniawski. Por. tenże: *Współdziałanie potrzebą czasu...*, s. 29.

⁴² T. Kotarbiński, wyd. cyt., s. 21.

⁴³ J. Hołówka, *Łukasz i Mateusz*, „Studia Filozoficzne” 1985, nr 8-9.

trwale. Spozrzegł to już Juliusz Cezar: „co mieczem zostało zdobyte, musi być mieczem bronione”. Dlatego w „konfrontacji siły z moralnością żadna strona nie ma zwykle bezwzględnej przewagi. Siła woli, intelektu, pieniądza i władzy wywołuje zmiany społeczne, ekonomiczne i polityczne. Poczucie moralne wyznacza im właściwe granice”⁴⁴. Biorąc powyższe pod uwagę, J. Hołówka wymienia następujące założenia gry: (1) gracze postępują racjonalnie w tym sensie, że każdy stara się sobie pomagać, a innym nie szkodzić; (2) każdy ma szansę obrony przed uzyskiwaniem maksymalnej wygranej przez partnera, przy własnej niskiej wygranej; (3) żaden gracz nie blokuje wyników na minimalnych wypłatach ani nawet na poziomie minimum; (4) gra nie jest nieskończonym ciągiem ruchów ani grą wielkiej liczby graczy, jak gra bez zagrożeń; (5) gra nie opiera się na założeniach normatywnych bądź arbitralnych; (6) gra nie wymaga przyjęcia porozumienia o kooperacji lub koordynacji; (7) gra nie wymaga transformacji jednej gry w inną⁴⁵. Współdziałanie ma charakter społeczny, który można jednak interpretować różnie, w kategoriach filozofii Karola Marksa, a także w kategoriach filozofii Karola Wojtyły. Istnieją dwie zasadnicze grupy myślicieli. Jedni twierdzą, że ludzie współdziałają z pobudek altruistycznych, drudzy natomiast, że ludzie czynią tak zgodnie z klasyczną formułą zasady wzajemności, którą wyraża zdanie: *do ut des* („daję ci, abyś ty mi dał”).

Autorem jednej z pierwszych współczesnych polskich teorii wykorzystujących pojęcie „wzajemność” w interpretacji zachowań ludzkich jest Władysław Witwicki, który jest twórcą teorii kratyizmu inspirowanej filozofią Fryderyka Nietzschego, Herberta Spencera i poglądami Kalliklesa, greckiego sofisty, bohatera dialogu Platona *Gorgiasz*⁴⁶. Próby wykazania wtórności teorii kratyizmu Władysława Witwickiego w stosunku do teorii woli mocy Alfreda Adlera nie powiodły się. Estera Markinówna udowodniła, że istnieją między nimi istotne różnice i że teorie te powstały niezależnie od siebie. Co więcej, teoria Władysława Witwickiego powstała kilka lat wcześniej niż teoria Alfreda Adlera⁴⁷. Jedną z najpoważniejszych różnic jest ocena ambicji – negatywna u Adlera i pozytywna u Witwickiego. Teoria Alfreda Adlera ponadto dotyczy psychopatologii, psychoterapii i pedagogiki, natomiast teoria Władysława Witwickiego jest teorią filozoficzną, ogólnopsychologiczną, stosowaną przede wszystkim w psychologii uczuć oraz w estetyce.

Podstawowym założeniem teorii kratyizmu Władysława Witwickiego jest redukcjonistyczne twierdzenie, że różne złożone stany uczuciowe człowieka dadzą się wyprowadzić „z jednej ogólnej zasady: *dążenia do pocucia mocy*, która może być podstawą interpretacji, przewidywania i tłumaczenia stanów wewnętrznych, jakie

⁴⁴ Tamże, s. 47.

⁴⁵ Tamże, s. 57. Szerszej na ten temat m.in. w: J. Łukaszyński, *Gry a wzajemność*, „Nauki Społeczne”, Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu, Wrocław 2013, nr 2, s. 210-226.

⁴⁶ Por. A. Nowicki, *Witwicki*, Wiedza Powszechna, Warszawa 1982, s. 71-76.

⁴⁷ E. Markinówna, *Psychologia dążenia do mocy. Zestawienie poglądów Witwickiego i Adlera*, „Kwartalnik Psychologiczny”, t. VII, 1935, s. 329-340. Por. tejsze, *Psychologia indywidualna Adlera i jej znaczenie pedagogiczne*, Warszawa 1935.

przeżywają ludzie we wzajemnych stosunkach osobistych⁴⁸. Na bazie tego założenia stosunki międzyludzkie, sytuacje życiowe i spotkania międzyludzkie można klasyfikować na podstawie dwóch rodzajów odczuć: odczucia mocy życiowej spotykanej jednostki (osoba spotkana może być odczuwana jako silniejsza albo równa nam siłą, albo słabsza) i odczucia jej wrogiego lub przyjaznego stosunku do nas (stosunek ten może być odbierany jako wrogi lub przyjazny). Kombinacje odczuć dają sześć rodzajów uczuć wobec spotkanych osób:

- uczucia wobec silniejszych życzliwych (uczucia czci i wdzięczności),
- uczucia wobec życzliwych równych (przyjaźń),
- uczucia wobec życzliwych słabszych (uczucia opiekuńcze),
- uczucia wobec silniejszych wrogów (nienawiść, zawiść),
- uczucia wobec nieprzyjaciół równych (respekt, szacunek),
- uczucia wobec wrogów słabszych (gniew, lekceważenie, wstręt, pogarda, ironia, śmiech szyderczy)⁴⁹.

Estetyczną teorię kratyzmu Andrzej Nowicki wykorzystał we własnej koncepcji filozofii spotkania. Na jej podstawie stworzył własny podział spotkań z portretem. I tak, w zależności od przestrzeni emocjonalnej, spotkania wyróżnił sześć rodzajów spotkań:

- spotkanie z partnerem życzliwym i silniejszym,
- spotkanie z życzliwym słabym,
- spotkanie z życzliwym równym,
- spotkanie z nieżyczliwym silniejszym,
- spotkanie z nieżyczliwym słabszym,
- spotkanie z nieżyczliwym równym⁵⁰.

Wartość wzajemności Andrzej Nowicki odkrył jako historyk filozofii w filozofii Giordana Bruna i Julia Cesare Vaniniego, a także u wielu innych myślicieli, m.in. w pracy Girolama Fracastora, który pisał: „Rzeczą najbardziej godną podziwu jest powszechny związek rzeczy we wszechświecie, w którym wszystkie ciała tak są ze sobą połączone wzajemnie i tak chcą przylegać do siebie, że żadna siła nie może całkowicie ich rozdzielić, a więc tak rozłączyć, aby powstała próżnia”⁵¹.

Wzajemność pełni istotną rolę w inkontrologii Andrzeja Nowickiego. Wprawdzie twórca inkontrologii nie zajmował się bezpośrednio badaniem samej zasady wzajemności, wyrażanej formułą *do ut des* („daję ci, abyś ty mi dał”), niemniej jednak w inkontrologii obowiązuje zasada wzajemności, którą można wyrazić w następujący sposób: „tworzę, abyś i ty tworzył”. „Zawsze, kiedy ryzykuję śmieszność – wyznaje twórca inkontrologii – piszę o sobie samym i o swoich osiągnięciach, czynię to przede wszystkim w tym celu, żeby rozbudzić ambicje moich

⁴⁸ Por. A. Nowicki, *Witwicki...*, s. 71-76.

⁴⁹ Tamże.

⁵⁰ A. Nowicki, *Promienie epsilon*, „Przegląd Humanistyczny” 1989, nr 11-12, s. 40.

⁵¹ G. Fracastoro, *O sympatii i antypatii*, [w:] *Filozofia włoskiego Odrodzenia. Wybrane teksty z historii filozofii*, wybór A. Nowicki, PWN, Warszawa 1967, s. 184-185.

uczniów i czytelników [...]. Spróbuj, może i ty potrafisz zrobić coś takiego, jeśli zechcesz”⁵².

Dla Andrzeja Nowickiego najważniejszą wartością jest kultura i autokreacja (interioryzacja, bez której nie może być eksterioryzacji, aczkolwiek zależność obu pojęć jest zwrotna). Stanowisko to staje się jasne, gdy weźmie się pod uwagę fakt, że celem spotkania jest zarówno tworzenie dzieł, jak i to, żeby partnerzy byli dla siebie wzajemnie tworzywem (pokarmem) do autokreacji⁵³. Przy czym wzajemność nie oznacza w tym ujęciu wzajemnej wymiany⁵⁴.

Na polskim gruncie filozofii spotkania istnieją różne koncepcje wzajemności, wystarczy wspomnieć koncepcje Józefa Tischnera i Jana Pawła II. W *Filozofii dramatu* wzajemność jest warunkiem wymiany: „jest wymianą dóbr, które jednak jako dobra w ogóle by nie zaistniały, gdyby wpieryw nie doszło do jakiegoś spotkania z człowiekiem. Wzajemność jest takim połączeniem osób, dzięki któremu posiadają one znacznie więcej niż w samotności”⁵⁵. Z kolei w artykule *Polska jest ojczyzną* znajdujemy taką oto wypowiedź: „Wzajemność nie polega na zwykłej wymianie rzeczy, ale jest czymś o wiele bardziej zasadniczym. Ktoś stał się ojcem, a ktoś matką, ktoś dzieckiem ojca i matki. Ojciec jest ojcem dzięki matce, a matka matką dzięki ojcu, obydwójce są rodzicami dzięki dziecku. Tam, gdzie jest wzajemność, każdy może powiedzieć: jestem sobą dzięki tobie. Gdy wymieniam ze znajomym moją rzecz na jego rzecz, zmiana jest czymś zewnętrznym i nie dotyczy tego, kim jestem; dlatego nie ma tu wzajemności. Wzajemność jest jakimś tworzeniem. We wzajemności człowiek buduje – wewnątrz – człowieka. Jesteśmy Polakami nie na zasadzie wymiany, lecz [...] wzajemności”⁵⁶. Wzajemność jest rodzajem relacji, rodzajem więzi społecznej.

W relacji pomiędzy „ja–ty” rodzi się miłość konstytuowana przez wzajemność, dwustronną relację – niekoniecznie symetryczną. Wzajemność konstytuuje miłość, ponieważ „miłość nieodwzajemniona skazana jest naprzód na wegetację w swoim podmiocie, a później na stopniowe konanie”⁵⁷. Podobnie jest ze wszystkimi innymi związkami opartymi na wzajemności. „Miłość z natury swojej nie jest czymś jednostronnym, ale czymś obustronnym, czymś *między* osobami, czymś społecznym. Jej pełny byt jest właśnie międzyosobowy, a nie jednostkowy. Jest ona ściśle związana z siłą łączenia i jednoczenia, a przeciwna z natury jest dzieleniu i izolowaniu. Do pełni miłości trzeba, ażeby droga od X do Y spotkała się z drogą od Y do X. Miłość obustronna stwarza najbliższą podstawę do tego, aby z dwóch *ja* powstało jedno *my*. W tym tkwi jej naturalna dynamika. Aby zaistniało *my*, nie wystarczy sama tylko miłość obustronna, bo są w niej mimo wszystko jeszcze dwa *ja*, chociaż w pełni już predysponowane do tego, aby stać się jednym *my*. O zaistnieniu tego *my* w miłości

⁵² A. Nowicki, *Filozofia warsztatu pracy twórczej i warsztat filozofii portretu*, „Edukacja Filozoficzna” 1989, vol. 7, s. 308.

⁵³ A. Nowicki, *Teoria dialogu w systemie filozofii kultury*, „Problemy” 1992, nr 1, s. 9.

⁵⁴ Szerzej na ten temat w: J. Łukaszyński, *Inkontrologiczna koncepcja wzajemności...*

⁵⁵ J. Tischner, *Filozofia dramatu*, Znak, Kraków 1998, s. 97.

⁵⁶ J. Tischner, *Polska jest ojczyzną*, „Tygodnik Powszechny”, 1982, nr 21.

⁵⁷ Jan Paweł II, *Miłość i odpowiedzialność*, KAI, Warszawa 2007, s. 84-85.

decyduje właśnie wzajemność. Wzajemność ujawnia, że miłość dojrzała, że stała się czymś *między* osobami, że utworzyła jakąś wspólnotę, a w tym realizuje się jej pełna natura. Wzajemność do niej właśnie należy⁵⁸.

Dla polskich interpretacji zasady wzajemności istotne znaczenie mają *Normy moralne* Marii Ossowskiej⁵⁹. Punktem wyjścia jest tu opis zwyczaju „kula” (obrzędowna i obligatoryjna wymiana darów i usług o zbliżonej wartości, m.in. naramienników, bransolet czy naszyjników, które przechodzą od jednej osoby do drugiej, inicjując i utrzymując stałe stosunki między zaprzyjaźnionymi kręgami osób) zaczerpnięty z pracy *Argonauci Zachodniego Pacyfiku* Bronisława Malinowskiego⁶⁰. Wymiana darów i usług funkcjonuje w życiu codziennym Triobrandczyków, w życiu towarzyskim i rodzinnym. Związki między mężem a żoną, „związki między wujem i siostrzeńcem, między rodzonymi braćmi, a nawet najmniej egoistyczny ze wszystkich stosunek między bratem i siostrą – wszystkie te stosunki, co do jednego, oparte są na wzajemności i odpłacie za usługi”⁶¹. Związki te B. Malinowski sprowadza do formuły: *do ut des* („daję ci, abyś ty mi dał”).

Formuła *do ut des* nie jest ani dyrektywą działania, ani cnotą – twierdzi Maria Ossowska. Zasada wzajemności decyduje o funkcjonowaniu życia zbiorowego. Do jej opisu nie odnoszą się pojęcia związane z wymianą i targami handlowymi. W związku z tym nie odnoszą się do niej niebezpieczeństwo korupcji ani pojęcia związane z pomocą wzajemną, ponieważ wzajemne świadczenia Triobrandczyków nie były dyktowane przez żadną doraźną potrzebę. Świadczenia te utrwały jedynie przyjazne stosunki między określonymi ludźmi, pozostającymi we względnie trwałych stosunkach osobistych. W końcu, do zasady wzajemności nie odnosi się formuła: „oko za oko, ząb za ząb”⁶².

Zasada wzajemności, ustalając warunki obowiązywania norm, musi bazować na założeniach aksjologicznych, ponieważ „aksjologia ogólna jest dyscypliną wcześniejszą od etyki; wcześniejszą nie w czasie, tylko w tym sensie, w którym logika jest wcześniejsza od matematyki”⁶³. W ujęciu Marii Ossowskiej zasada wzajemności ma ograniczony zakres stosowalności i można ją wiązać jedynie z wymianą dóbr pozytywnych⁶⁴. Wprawdzie można ją sprowadzać do formuły: „Za dobro odpłacaj dobrem”, ale nie można jej utożsamiać z normą moralną⁶⁵.

⁵⁸ Tamże, s. 85.

⁵⁹ M. Ossowska, *Normy moralne...*

⁶⁰ Por. B. Malinowski, *Argonauci Zachodniego Pacyfiku*, PWN, Warszawa 1967, rozdz. 3, 6.

⁶¹ B. Malinowski, *Zwyczaj i zbrodnia w społeczeństwie dzikich*, [w:] *Szkice z teorii kultury...*, s. 338.

⁶² Por. M. Ossowska, *Normy moralne...*, s. 184-188.

⁶³ Tamże, s. 222.

⁶⁴ Polski słownik synonimów sytuuje „wzajemność” w kontekście takich nacechowanych dodatnio wyrazów, jak: „sympatia”, „przywiązanie”, „koleżeństwo”, „braterstwo”, „przyjaźń”, a także: „przychylność”, „ciepło”, „serdeczność”, „życzliwość” czy „dobro”. Podobnie pojęcie „wzajemny” znajduje się w kontekście takich pojęć, jak: „obopólny”, „obustronny”, „dwustronny”, „bilateralny”, „wielostronny”, „aliancki”, „sojusznicy”, „sprzymierzeńcy”, „zaprzyjaźniony” czy „solidarny”. Por. Hasło *wzajemność*, [w:] *Słownik synonimów*, red. A. Dąbrowska, E. Geller, R. Turczyn, MCR, Warszawa 1993.

⁶⁵ M. Ossowska, *Normy moralne...*, s. 187.

Zasady wzajemności nie można sprowadzać do złotej reguły. Maria Ossowska interpretuje ją w kontekście cnót służących organizowaniu życia zbiorowego. Natomiast złotą regułę interpretuje w kontekście cnót miękkich, stojących na straży pokojowego współżycia. W rozważaniach etycznych uporczywie powtarza się myśl, że wszystkie reguły moralne dotyczące ludzkiego współżycia dadzą się zawrzeć w dyrektywie: „Nie rób drugiemu, co tobie niemiłe” i w wersji pozytywnej tej dyrektywy: „Wszystko, cokolwiek byście chcieli, żeby ludzie robili wam, to tak i wy im róbcie”, wywodzącej się z *Ewangelii* Mateusza (VII, 12). Obie wersje zakładają fałszywe założenie (w postaci ogólnej) o „jednakowości” reakcji ludzi na te same bodźce: przykrością bądź przyjemnością. Najpoważniejszym jednak zarzutem, jaki można przedstawić złotej regule jest – zdaniem Marii Ossowskiej – powszechna stosowalność kar. Kara to „czynienie drugiemu tego, co nam niemiłe”, ale z kary „ani pedagog, ani prawodawca nie myślą rezygnować. Istnieją wprawdzie autorzy, którzy próbują planować świat bez kar, ale jesteśmy jeszcze daleko od realizacji ich zamysłów. Kara to wielki rozdział w naszym życiu, ale nie tylko na niej załamuje się zasada: «nie rób drugiemu, co tobie niemiłe». Całe urabianie człowieka przez wychowanie, a także jego życie dojrzałe obfituje w stosowanie przykrych przymusów”⁶⁶. Co więcej, można powiedzieć, że każde działanie pedagogiczne jest rodzajem przemocy, ponieważ polega na narzucaniu przez arbitralną władzę arbitralności kulturowej.

Janusz Sekuła przedstawił własną klasyfikację zasad moralnych. Odróżnił zasadę niekrzywdzenia (nie dostrzegając zarzutu stawianego tej zasadzie przez Marię Ossowską) od zasady wzajemności, którą utożsamia ze złotą regułą. Ponadto, jako oddzielne zasady, wyróżnił zasadę sprawiedliwości, zasadę słuszności, zasadę życzliwości, zasadę czynienia dobra (zasadę wspomagania), zasadę przyjaźni, zasadę miłości i zasadę poświęcenia⁶⁷.

Wśród współczesnych polskich prób precyzowania pojęć „wzajemność” i „zasada wzajemności” ważne miejsce zajmuje także książka Ludmiły Żuk-Łapińskiej pt. *Złota reguła. Jej znaczenie i rola w systemach etycznych i potocznych rozważaniach moralnych*⁶⁸. Autorka wprawdzie ogranicza swoje rozważania do zagadnień etycznych związanych ze złotą regułą, niemniej jednak, odmiennie niż Maria Ossowska, umieszcza tę regułę w kontekście imperatywu kategorycznego Immanuela Kanta, zasady równości, zasady sprawiedliwości i zasady uogólnialności. Tym, co pozwala na taki zabieg, jest postulat równej miary zawarty w wymienionych zasadach. Zdaniem Ludmiły Żuk-Łapińskiej, w pracach etycznych, w rozważaniach dotyczących genezy moralności i mechanizmów funkcjonowania społeczeństwa wzajemność dotyczy faktów empirycznych, psychologicznych lub socjologicznych. Wzajemność

⁶⁶ Tamże, s. 182-183.

⁶⁷ J. Sekuła, *U podstaw etyczności jednoczącej*, [w:] *Idea etyczności globalnej...*, s. 263-264.

⁶⁸ L. Żuk-Łapińska, *Złota reguła...*

bywa wprawdzie stosowana jako kryterium oceny moralnej czynów i jako norma nakazująca lub zabraniająca pewnych czynów, niemniej jednak nie jest normą moralną *sensu stricto*. Zasada wzajemności odnosi się również do zagadnień spoza kręgu zainteresowania moralności. Może występować jako teza opisowa i jako zasada moralna. Może być rozumiana wąsko, jako zasada funkcjonująca w przypadkowych lub dobrowolnych kontaktach interpersonalnych, może być rozumiana szerzej, jako zasada funkcjonująca we wszelkich relacjach, nawet tych, które charakteryzuje komplementarność związana z podziałem ról społecznych. Zasada wzajemności może kształtować charakter kontaktów interpersonalnych, mimo że partnerzy interakcji nie uświadamiają sobie w pełni jej znaczenia. Wzajemność może być również rozumiana jako ogólna norma moralna i kryterium moralnej oceny czynów. Na tym poziomie ogólna formuła zasady wzajemności przyjmuje różne interpretacje aksjologiczne, zależne od tego, czy równość, związane z tą zasadą, jest rozumiana jako równość typu: „dobro za dobro” czy typu: „zło za zło”.

Różnorodne konteksty interpretacyjne zasady wzajemności Ludmiła Żuk-Łapińska ostatecznie redukuje do czterech głównych sposobów rozumienia zasady wzajemności (zawartej w dwóch formułach: „Jak ty mnie, tak ja tobie”, „Jak ja tobie, tak ty mnie”) traktowanej jako zasada moralna. Pierwszy sposób rozumienia zasady wzajemności obejmuje równość „zło za zło” (związaną głównie z pierwszą formułą) oraz równość „dobro za dobro”, dotyczącą obu formuł. Drugi sposób rozumienia związany jest głównie z drugą formułą i obejmuje równość „dobro za dobro” (która może być modyfikowana przez wzgląd na dobro publiczne, dyrektywę życzliwości powszechnej lub nakaz miłości bliźniego) oraz asymetrię altruistyczną. Trzeci, najszerszy sposób rozumienia zasady wzajemności dotyczy obu formuł i obejmuje równość: „zło za zło” i „dobro za dobro” oraz asymetrię altruistyczną. Najczęściej zasada wzajemności występuje w znaczeniu czwartym, dotyczącym obu formuł i ograniczonym do równości typu „dobro za dobro”⁶⁹. Przy tym równość może mieć charakter heteronomiczny *tit for tat* (ta sama wartość dotyczy w tym przypadku różnych działań) lub charakter homeonomiczny *tat for tat* („wet za wet”).

W świetle przedstawionych wyżej sposobów rozumienia zasady wzajemności najbliższy sposobowi rozumienia złotej reguły jest sposób drugi. Obie reguły łączy postulat równej miary, natomiast dzieli fakt, że równa miara w przypadku zasady wzajemności („Jak ty mnie, tak ja tobie” i „Jak ja tobie, tak ty mnie”) określana jest przez doznany lub oczekiwany czyn. W wypadku złotej reguły natomiast, w klasycznym sformułowaniu pozytywnym: „Postępuj wobec innych tak, jak chciałbyś, aby inni postępowali wobec ciebie” (w koncepcji Konfucjusza jest to złota reguła) i w klasycznym sformułowaniu negatywnym: „Nie postępuj wobec innych tak, jak nie chciałbyś, aby inni postępowali wobec ciebie” (w koncepcji Konfucjusza srebrna reguła), równa miara jest określana przez adresata reguły⁷⁰. Negatywna wersja złotej

⁶⁹ Tamże, s. 79-80.

⁷⁰ Tamże, s. 80-81.

reguły bywa traktowana jako zakaz naruszania zasady wzajemności, a pozytywna wersja – jako wskazówka umożliwiająca realizację zasady wzajemności⁷¹.

Nie ma jednoznacznych ustaleń co do tego, jak brzmiałaby norma moralna wyrażająca sens zasady wzajemności⁷². Niemniej jednak zasada wzajemności (wyrażana wyżej przytaczanymi formułami, które mogą pełnić funkcję kryterium oceny i wyboru czynu) wiąże się z czterema nakazami o normatywnym zabarwieniu:

1. Czyń zło, które tobie uczyniono.
2. Czyń zło, którego oczekujesz od innych.
3. Czyń dobro, które tobie uczyniono.
4. Czyń dobro, którego oczekujesz od innych.

Wariant (1) jest zgodny z prawem odwetu, stosowanym w wypadkach zemsty za doznane krzywdy. Wariant (2) natomiast, chociaż nie jest postulowany przez żaden system etyczny, wydaje się zgodny z prawem człowieka do samoobrony lub z prawem do obrony koniecznej w sytuacji zagrożenia (prawo takie uznaje Hobbes⁷³ oraz współczesne kodeksy prawne wielu krajów, w tym polski kodeks karny, a nawet niektóre wykładnie etyki katolickiej⁷⁴). Związane z wariantem (1) i (2) słowo „wzajemność” może mieć negatywne zabarwienie aksjologiczne w takich określeniach języka potocznego, jak: „wzajemna nieufność”, „wzajemna niechęć”, „wzajemna nienawiść”. Wariant (3) jest najbardziej zgodny z pojęciem rewanżu czy wzajemności o pozytywnym zabarwieniu aksjologicznym. Wariant (4) jest najbliższy zasadzie *do ut des* rozumianej dosłownie. Te dwa ostatnie warianty występują najczęściej jako werbalizacja zasady wzajemności. Pozytywne zabarwienie aksjologiczne terminu „wzajemność” można zauważyć w takich określeniach języka potocznego, jak: „wzajemna sympatia”, „wzajemne przysługi”, „pomoc wzajemna” lub ogólnie: „wzajemna życzliwość”⁷⁵.

W kontekście rozważań Tadeusza Kotarbińskiego, Marii Ossowskiej i Ludmiły Żuk-Łapińskiej nad zasadą wzajemności można umieścić także koncepcję Lecha Ostasza. Wzajemność jest elementem struktury psychicznej, ugruntowanej brakiem samowystarczalności człowieka. Do wzajemności można się odwoływać na podstawie samego faktu współbycia, ponieważ ludzie przez sam fakt współbywania działają na siebie wzajemnie, posiadają względem siebie wzajemne uprawnienia i obowiązki. Z racji swojej biologiczno-duchowej konstytucji, na każdym etapie swojego trwania i rozwoju, człowiek potrzebuje ze strony innych ludzi trojako rodzaju wsparcia: wsparcia materialnego, informacyjnego i emocjonalnego, dlatego

⁷¹ Tamże, s. 63-64.

⁷² Tamże, s. 63.

⁷³ Th. Hobbes, *Lewiatan, czyli materia, forma i władza państwa kościelnego i świeckiego*, tłum. Cz. Znamierowski, PWN, Warszawa 1954; tenże, *Elementy filozofii*, tłum. Cz. Znamierowski, PWN, Warszawa 1956.

⁷⁴ F. Kwiatkowski, *Filozofia obyczaju*, Wydawnictwo Apostolstwa Modlitwy, Księża Jezuici, Kraków 1947.

⁷⁵ L. Żuk-Łapińska, *Złota reguła...*, s. 71-72.

ludzie współdziałają ze sobą. August Comte twierdził np., że współdziałanie jest naturalnym dążeniem człowieka, że jest zakotwiczone w altruizmie ludzkim. Innego zdania był Bernard Mandeville: „głód, pragnienie i nagość to pierwsi tyrani, którzy zmuszają nas do działania; następnie zaś pycha nasza, gnuśność, zmysłowość i kapryśność są wielkimi patronami wszelkich sztuk i nauk, gałęzi handlu, rękodzieł i rzemiosł, wielcy pracodawcy – potrzeba, chciwość, zawiść i ambicja – zaprzęgają członków społeczeństwa do pracy”⁷⁶.

Lech Ostasz wiąże wzajemność z równą miarą, proporcjonalną miarą, zasadą sprawiedliwości (egalitarnej lub proporcjonalnej), przy czym wyróżnia trzy rodzaje wzajemności, wyodrębnione ze względu na stopień złożoności:

- wzajemność opartą na regule bezpośredniego „wet za wet” (coś za coś),
- wzajemność opartą na altruizmie odwzajemnionym, wychodzącym poza odwzajemnienie krewniaczo-nepotyczne i nastawionym na uzyskanie korzyści lub bezpośrednie bądź odroczone wyrównanie nakładów i korzyści (jest to innymi słowy oczekiwanie, że zachowanie dobroczynne zostanie odpłacone bezpośrednio lub z odroczeniem – ten typ wzajemności eksponuje np. biologia i ekonomia),
- wzajemność opartą na altruizmie bezinteresownym, w którym nie oczekuje się korzyści dla siebie ani bezpośrednio, ani pośrednio, mając na względzie korzyść innych (wyraża się on pomocą, radą, podarunkiem, nagrodą, podziękowaniem, uśmiechem).

Wzajemność jest warunkiem współdziałania, ale dla współdziałania w wymiarze etycznym niezbędny jest, obok wzajemności opartej na altruizmie odwzajemnionym, naddatek altruizmu bezinteresownego (szczodropliwość, wielkoduszność, poświęcenie, dobra wola)⁷⁷. W podobnym tonie wypowiada się Maria Ossowska, według której ograniczanie solidarności grupowej do rodziny, brak poczucia wpływu na sytuację oraz brak wiary w możliwość istnienia bezinteresowności to istotne przeszkody stojące na drodze do współdziałania. Do współdziałania na gruncie społecznym potrzebne jest uspołecznienie człowieka, wyrażające się m.in. w zainteresowaniu sprawą publiczną, poczuciem odpowiedzialności za życie zbiorowe i gotowość poświęcenia interesu osobistego na rzecz innych⁷⁸. Zachowania te stanowią tzw. altruistyczne złamanie zasady równości, istotnego elementu zasady wzajemności rozpatrywanej w kategoriach strategii „coś za coś”.

Na istotny w powyższym kontekście aspekt funkcjonowania zasady wzajemności zwraca uwagę Tomasz Witkowski, który sytuuje zasadę wzajemności wśród psychologicznych prawidłowości sterujących i motywujących ludzkie zachowanie, a stanowiących podłoże mechanizmów wpływu społecznego. Zasada wzajemności opiera się na psychologicznym mechanizmie, który wyzwala swoiste napięcie psy-

⁷⁶ B. Mandeville, *Bajka o pszczolach*, tłum. A. Glinczanka, PWN, Warszawa 1957, s. 397.

⁷⁷ L. Ostasz, *Główne warunki i reguły współdziałania z punktu widzenia etyki*, [w:] „Etyka współdziałania. Materiały IV Jagiellońskiego Sympozjum Etycznego”, Kraków, 5-6 czerwca 1992, Kraków 1993, s. 32.

⁷⁸ Por. M. Ossowska, *Normy moralne...*, s. 198-200.

chiczne związane z poczuciem moralnego zobowiązania do odwzajemnienia się⁷⁹. Jest to rozumowanie zgodne z podejściem Roberta Cialdiniego, według którego istotą zasady wzajemności jest zobowiązanie do oddania, ściśle związane ze zobowiązaniem do przyjmowania. Zasada wzajemności uruchamia utrwalone w umyśle ludzkim wzorce zachowań, które umożliwiają uproszczoną ocenę sytuacji i automatyczne, bezrefleksyjne, ale adekwatne dla danej kultury zachowanie w odpowiedzi na bodźce (wyzwalacze) w sytuacji nadmiaru informacji i presji czasu. Zachowanie to jest z reguły korzystne dla organizmu, aczkolwiek czasami może być nieracjonalne, np. wówczas, gdy prowadzi do niekorzystnych transakcji⁸⁰.

Wykorzystywanie zasady wzajemności jako środka manipulacji w społecznej komunikacji opiera się na szeregu efektów procesu socjalizacyjnego. W czasie całego naszego wychowania jesteśmy uczeni, że jeżeli ktoś jest dla nas miły, to należy mu się odwdziżyć. Najpowszechniejszą formą wdzięczności jest użycie słowa: „dziękuję”, natomiast najpowszechniejszą formą naprawy wyrządzonej komuś szkody użycie słowa: „przepraszam”. Słowa „przepraszam” i „dziękuję” nie zawsze wystarczą, ponieważ zazwyczaj oczekujemy proporcjonalności wymiany. Niemniej jednak, jeśli zdarza się, że to ktoś inny prosi nas o przysługę, prośba taka ma dużo większe szanse powodzenia, jeżeli wcześniej osoba ta również nam w czymś pomogła lub była dla nas miła. W takiej sytuacji, często mimo zachwiania proporcji wymiany i wiążącego się z tym dyskomfortu, godzimy się na spełnienie prośby, gdyż odmowa mogłaby wywołać jeszcze większy dyskomfort. Wzbudzenie poczucia wdzięczności lub zobowiązania związane z psychologicznymi mechanizmami zasady wzajemności należy do kluczowych technik negocjacyjnych, dlatego też doczekało się opracowania szeregu technik obronnych przed tego typu manipulacją. W każdym razie świadomość znaczenia konkretnych próśb jest bardzo istotna.

Przedstawione przez Roberta Cialdiniego psychologiczne podłoże zasady wzajemności koresponduje z mechanizmami uruchamiającymi działanie stereotypów, o których pisze Adam Schaff. Na poziomie rozwoju gatunku *homo sapiens* „mechanizmem, który zastępuje zanikające reakcje o charakterze instynktownym, są reakcje *quasi*-instynktowne, choć podyktowane nie przez kod genetyczny, lecz przez nakładający się nań kod kulturowy. Oparte nań postawy, a więc i gotowość do działania, pozwalają na reakcję bez namysłu, a tym samym na działanie *quasi*-instynktowne, choć bardziej elastyczne niż reakcja instynktowna, mające pewien margines zmienności dostosowanej do konkretnej sytuacji”⁸¹.

W podsumowaniu można stwierdzić, że Bronisław Malinowski, jeden z najbardziej znanych i wpływowych polskich myślicieli, twórca klasycznej formuły zasady wzajemności *do ut des* w zakresie badań nad zasadą wzajemności, ma w Polsce wielu godnych następców – dość wspomnieć Władysława Witwickiego, Józefa Tischnera, Andrzeja Nowickiego czy Marię Ossowską.

⁷⁹ Por. T. Witkowski, wyd. cyt., s. 186.

⁸⁰ R. Cialdini, wyd. cyt.

⁸¹ A. Schaff, *Stereotypy a działania ludzkie*, KiW, Warszawa 1981, s. 121-122.

Literatura

- Ajdukiewicz K., *Zarys logiki*, Państwowe Zakłady Wydawnictw Szkolnych, Warszawa 1960.
- Arystoteles, *Topiki*, [w:] Arystoteles, *Dzieła wszystkie*, t. 1, tłum. K. Leśniak, PWN, Warszawa 1990.
- Axelrod R., Hamilton W.D., *The Evolution of Cooperation*, „Science” 1981, no. 211
- Axelrod R., *The Evolution of Cooperation*, Basic Books, New York 1984.
- Becker H., *Man in Reciprocity*, New York 1956.
- Biblia*, oprac. Kazimierz Romaniuk, Biskup Warszawsko-Praski, Axel Springer Polska, Warszawa 2005.
- Bierówka J.P., *Zasada wzajemności w społeczeństwie informacyjnym*, Krakowskie Towarzystwo Edukacyjne – Oficyna Wydawnicza AFM, Kraków 2009.
- Brol M.W., Ciurla M., Hożej M., *Czy menedżerowi oplaca się być etycznym?*, „Przegląd Organizacji” 1997, nr 1.
- Buber M., *Ja i Ty. Wybór pism filozoficznych*, tłum. J. Doktor, Pax, Warszawa 1992.
- Buksiński T., *Racjonalność współdziałań: szkice z filozofii polityki*, Wydawnictwo Naukowe Instytutu Filozofii UAM, Poznań 1996.
- Chrzanowski W., *Etyka polityka, etyka dyplomacji*, [w:] J. Barcz, *Etyka dyplomacji*, Polski Instytut Spraw Międzynarodowych, Warszawa 2004.
- Chwistek L., *Pisma filozoficzne i logiczne*, PWN, Warszawa 1961.
- Cialdini R., *Wywieranie wpływu na ludzi. Teoria i praktyka*, tłum. B. Wojciszke, Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Gdańsk 1996.
- Clark M.S., Mills J., *The difference between communal and exchange relationship: What it is and is not*, “Personality and Social Psychology Bulletin” 1993, no. 19.
- Cycero M.T., *O powinnościach*, [w:] *Pisma filozoficzne*, t. 2, tłum. W. Kornato, PWN, Warszawa 1960.
- Czarniawski H., *Współdziałanie potrzebą czasu*, Norbertinum, Lublin 2002.
- Czeżowski T., *Filozofia na rozdrożu. Analizy metodologiczne*, PWN, Warszawa 1965.
- Derrida J., *Donner le temps*, Paris 1989.
- Doliński D., *Hiperuległość*, [w:] M. Lewicka, J. Grzelak, *Jednostka i społeczeństwo*, Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Gdańsk 2002.
- Droit R.-P., *101 zabaw filozoficznych. Doświadczenie codzienności*, Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, tłum. E. Urscheler, Gdańsk 2004.
- Flis M., *Obdarowując innych dbamy również o siebie*, [w:] I. Redlińska, *Rozmowa z Marią Flis*, www.rp.pl, [dostęp: 22.12.2007].
- Fracastoro G., *O sympatii i antypatii*, [w:] *Filozofia włoskiego Odrodzenia. Wybrane teksty z historii filozofii*, wybór A. Nowicki, PWN, Warszawa 1967.
- Frieske K.W., *Zasada wzajemności; istotne przesłanki deregulacji rynku pracy*, [w:] K.W. Frieske (red.), *Deregulacja polskiego rynku pracy*, IPiSS, Warszawa 2003.
- Gouldner A.W., *Norma wzajemności. Preliminaria*, [w:] M. Kempny, J. Szmataka (red.), *Współczesne teorie wymiany społecznej. Zbiór tekstów*, PWN, Warszawa 1992.
- Hasło *reciprocity*, [w:] *Longman Dictionary of Contemporary English. New Edition*, PWN, Warszawa 1989.
- Hénaff M., *Le prix de la vérité. Le don, l'argent, la philosophie*, Le Seuil, Paris 2002.
- Hezjod, *Prace i dnie*, tłum. W. Steffen, Zakłady Naukowe im. Ossolińskich, Wrocław 1952.
- Hobbes Th., *Elementy filozofii*, t. 1 i 2, tłum. Cz. Znamierowski, PWN, Warszawa 1956.
- Hobbes Th., *Lewiatan, czyli materia, forma i władza państwa kościelnego i świeckiego*, tłum. Cz. Znamierowski, PWN, Warszawa 1954.
- Hołówka J., *Łukasz i Mateusz*, „Studia Filozoficzne” 1985, nr 8-9.
- Jan Paweł II, *Miłość i odpowiedzialność*, KAI, Warszawa 2007.
- Juros H., *Katalog praw podstawowych Unii Europejskiej. Bezbożne zasady czy „pobożne” życzenia?*, „Śląskie Studia Historyczno-Teologiczne”, nr 34.

- Kaniwoski A.M., *Supererogacja. Zagubiony wymiar etyki*, Oficyna Naukowa, Warszawa 1999.
- Kant I., *Uzasadnienie metafizyki moralności*, tłum. M. Wartenberg, De Agostini, Altaya Polska, Warszawa 2002.
- Kolm S.Ch., *Reciprocity. An Economics of Social Relations*, Ecole des Hautes en Sciences Sociale, Paris 2008.
- Kołodziejowski L., *Etyka bez kodeksu*, [w:] L. Kołodziejowski, *Kultura i fetysze*, PWN, Warszawa 1967.
- Kopaliński W., *Słownik mitów i tradycji kultury*, PWN, Warszawa 1988.
- Kotarbiński T., *Abecadło praktyczności*, [w:] T. Kotarbiński, *Dziela wszystkie. Prakseologia*, cz. 2, Ossolineum, Wrocław 2003.
- Krzemiński I., *Co się dzieje między ludźmi*, Wydawnictwo Naukowe i Literackie „Open”, Jacek Santorski i S-ka, Bielsko Biala.
- Kwiatkowski F., *Filozofia obyczaju*, Wydawnictwo Apostolstwa Modlitwy, Księża Jezuiti, Kraków 1947.
- Lévi-Strauss C., *Antropologia strukturalna*, tłum. K. Pomian, PIW, Warszawa 1970.
- Lipiec J., *Wobec terroryzmu*, [w:] J. Lipiec, *Koło etyczne*, Wydawnictwo Instytutu Filozofii i Socjologii PAN, Kraków 2005.
- Łukaszyński J., *Gry a wzajemność*, „Nauki Społeczne” nr 2, Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu, Wrocław 2013.
- Łukaszyński J., *Inkontrologiczna koncepcja wzajemności*, „Nauki Społeczne” nr 1, Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu, Wrocław 2013.
- Łukaszyński J., *Trzy koncepcje wzajemności*, „Nauki Społeczne” nr 2, Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu, Wrocław 2012.
- Łukaszyński J., *Zasada wzajemności. Wybrane problemy*, „Nauki Społeczne”, Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu, w druku.
- Malinowski B., *Argonauci Zachodniego Pacyfiku*, [w:] *Dziela*, t. 3, PWN, Warszawa 1967.
- Malinowski B., *Prawo, zwyczaj, zbrodnia w społeczności dzikich*, De Agostini, Altaya Polska, Warszawa 2001.
- Malinowski B., *Zwyczaj i zbrodnia w społeczeństwie dzikich*, [w:] *Szkice z teorii kultury*, Książka i Wiedza, Warszawa 1958.
- Mandeville B., *Bajka o pszczołach*, tłum. A. Glinczanka, PWN, Warszawa 1957.
- Markinówna E., *Psychologia dążenia do mocy. Zestawienie poglądów Witwickiego i Adlera*, „Kwartalnik Psychologiczny”, t. VII, 1935.
- Markinówna E., *Psychologia indywidualna Adlera i jej znaczenie pedagogiczne*, Warszawa 1935.
- Matysiak A., *Źródła kapitału społecznego*, Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej we Wrocławiu, Wrocław 1999.
- Mauss M., *Szkic o darze. Formy i podstawa wymiany w społeczeństwach archaicznych*, [w:] *Socjologia i antropologia*, tłum. K. Król, K. Pomian, J. Szacki, PWN, Warszawa 1973.
- Mill J.S., *O zasadzie użyteczności*, [w:] J.S. Mill, *O wolności. O zasadzie użyteczności*, tłum. F. Mierzejewski, De Agostini Polska, Altaya Polska, Warszawa 2003.
- Nowa encyklopedia powszechna*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1998.
- Nowicki A., *Promienie epsilon*, „Przegląd Humanistyczny” 1989, nr 11-12.
- Nowicki A., *Teoria dialogu w systemie filozofii kultury*, „Problemy” 1992, nr 1.
- Nowicki A., *Witwicki*, Wiedza Powszechna, Warszawa 1982.
- Nowicki, *Filozofia warsztatu pracy twórczej i warsztat filozofii portretu*, „Edukacja Filozoficzna” 1989, vol. 7.
- Ossowska M., *Moralność mieszczańska*, Zakłady Naukowe im. Ossolińskich, Wrocław 1985.
- Ossowska M., *Normy moralne*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2000.
- Ossowska M., *Podstawy nauki o moralności*, De Agostini Polska, Altaya Polska, Warszawa 2003.

- Ostasz L., *Główne warunki i reguły współdziałania z punktu widzenia etyki*, [w:] „Etyka współdziałania. Materiały IV Jagiellońskiego Sympozjum Etycznego”, Kraków, 5-6 czerwca 1992, Kraków 1993.
- Patrzalek W., *Integracja a dezintegracja w kontekście wartości społeczeństwa konsumpcyjnego*, [w:] J. Juchnowski, M.S. Wolański (red.), „Studia z Nauk Społecznych i Humanistycznych”, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 2008.
- Penc J., *Decyzje w zarządzaniu*, Biblioteka Menedżera/Profesjonalna Szkoła Biznesu, Kraków 1997.
- Piaget J., *Rozwój ocen moralnych dziecka*, tłum. T. Kołakowska, PWN, Warszawa 1967.
- Riolo R.L., Cohen M.D., Axelrod R., *Evolution of cooperation without reciprocity*, „Nature”, vol. 414, 22 listopada 2001.
- Sahlins M., *Socjologia wymiany w społeczeństwach pierwotnych*, [w:] M. Kempny, J. Szmataka (red.), *Współczesne teorie wymiany społecznej. Zbiór tekstów*, PWN, Warszawa 1992.
- Sale G., *O wzajemności w relacjach międzyreligijnych*, „La Civiltà Cattolica”, 22.05.2006, [w:] Radio Watykańskie, www.oecumene.radiovaticana.org/pol/index.asp.
- Schaff A., *Stereotypy a działania ludzkie*, KiW, Warszawa 1981.
- Sekuła J., *U podstaw etyczności jednoczącej*, [w:] J. Sekuła (red.), *Idea etyczności globalnej*, „Sekulum”, Siedlce 1999.
- Simmel G., *Socjologia*, tłum. M. Łukasiewicz, PWN, Warszawa 1975.
- Słownik synonimów*, red. A. Dąbrówka, E. Geller, R. Turczyn, MCR, Warszawa 1993.
- Szewczyk K., *Kodeksy i bioetyka*, [w:] „Diametros”, Internetowy Serwis Filozoficzny, <http://www.iphils.uj.edu.pl>.
- Sztompka P., *Metoda funkcjonalna w socjologii i antropologii społecznej. Studium analityczne*, Ossolineum, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1972, PAN – Oddział w Krakowie, Prace Komisji Socjologicznej nr 21.
- Sztompka P., *Socjologia. Analiza społeczeństwa*, Znak, Kraków 2002.
- Tischner J., *Filozofia dramatu*, Znak, Kraków 1998.
- Tischner, *Polska jest ojczyzną*, „Tygodnik Powszechny” 1982, nr 21.
- Tomiczek E., *Z badań nad istotą grzeczności językowej*, [w:] „Język a kultura”, t. 6, „Polska etykieta językowa”, red. J. Anusiewicz, M. Marcjanik, „Wiedza o kulturze”, Wrocław 1992.
- Twardowski K., *O zadaniach etyki naukowej. Wykładów z etyki część III*, „Etyka” 1971, nr 9.
- Twardowski T., *Wybrane pisma filozoficzne*, PWN, Warszawa 1965.
- Vardy P., Grosch P., *Etyka*, tłum. J. Łoziński, Zys i S-ka, Poznań 1995.
- Wieczorek K., *W stronę definicji spotkania*, „Studia Filozoficzne” 1989, nr 10.
- Witkowski T., *Psychomanipulacje*, Unus, Wałbrzych 2000.
- Witwicki W., *Uwagi o solidarności*, [w:] A. Nowicki, Witwicki, Wiedza Powszechna, Warszawa 1982.
- Wojtyła K., *Osoba i czyn*, red. T. Styczeń, W. Chudy, J.W. Gałkowski, A. Rodziński, A. Szostek, Wydawnictwo Towarzystwa Naukowego KUL, Lublin 2000.
- Współczesne teorie wymiany społecznej. Zbiór tekstów*, red. M. Kempny, J. Szmataka, PWN, Warszawa 1992.
- www.wikipedia.org/wiki/Zasada_wzajemności.
- www.pogranicze.sejny.pl/archiwum/krasnogruda/pismo/15/paryz/rutkowski.html.
- Żuk-Łapińska L., *Problemy etyki*, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej, Rzeszów 1997.
- Żuk-Łapińska L., *Kryzys kultury europejskiej*, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej, Rzeszów 1997.
- Żuk-Łapińska L., *Złota reguła, jej znaczenie i rola w systemach etycznych i potocznych rozważaniach moralnych*, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej, Rzeszów 1997.

POLISH CONCEPTIONS OF RECIPROCITY. CHOSEN PROBLEMS

Summary: Reciprocity is one of the central problems of numerous concepts explaining social relations. It starts from the ancient principle of reciprocity (*do ut des – I give that you may give*) and ends with contemporary theories of interactionism, theories of social exchange or the philosophy of the meeting. This paper presents selected problems of Polish conceptions of principle of reciprocity. There are two sorts of authors. The first sort of authors denies the value of the principle of reciprocity for contemporary social life (for example Z. Bauman and K. Szewczyk). The second refers to practical implications of the principle of reciprocity (for example M. Flis and J. Bierówka).

Keywords: reciprocity, golden rule, norm of reciprocity, principle of reciprocity, cooperation.